

Een kwestie tussen Duitsers en Joden

De Holocaust in Nederlandse en Duitse geschiedenisboekken

In schoolboeken werd de Holocaust decennialang niet benoemd. Vanaf de jaren zestig veranderde dat, maar, zoals uit onderzoek van Marc van Berkel blijkt, dat ging lang niet altijd goed. Duitse geschiedenisboeken werden geschreven door historici met sympathie voor het nationaalsocialisme. En in Nederland werd de Holocaust niet gezien als deel van het Nederlandse verhaal.

In 2017 promoveerde lerarenopleider Marc van Berkel (HAN) op een onderzoek naar narratieve weergaven van de Holocaust in Duitse en Nederlandse schoolboeken, die gebruikt werden in het geschiedenisonderwijs van 1960 tot 2010. In zijn proefschrift *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch history textbooks, 1960-2010* beschrijft hij de belangrijkste overeenkomsten en verschillen ten aanzien van de behandeling van de Jodenvervolgingen in Duitse en Nederlandse geschiedenislesmethoden én hoe de ontwikkeling van die weergave in de loop van de jaren kan worden verklaard. Van Berkel heeft ruim veertig leermiddelen uit beide landen geanalyseerd, en relateert onderwijsontwikkelingen aan academische en publieke debatten, alsmede aan didactische discussies die zich in beide landen voordeden.

Terwijl de Tweede Wereldoorlog vanaf 1945 een belangrijke positie kreeg in het geschiedenisonderwijs in West-Europa, werden de Jodenvervolgingen in datzelfde geschiedenisonderwijs decennialang doodgezwegen. Vóór de jaren zestig bevatten de meeste geschiedenisboeken nauwelijks informatie over de Holocaust, mede omdat contemporaine geschiedenis nog slechts een rudimentair onderdeel van het geschiedeniscurriculum was. Bovendien waren veel schoolboekauteurs en docenten niet of nauwelijks bereid om de Jodenvervolgung in de lesmethoden of in de klaslokalen te bespreken. Soms omdat het te pijnlijk was. De auteur van een geschiedenisboek uit 1960 bijvoorbeeld, historicus Jaap Meijer, besteedde precies twee zinnen aan de vervolgingen in het hoofdstuk over de oorlog. Meijer, die met zijn vrouw en zoontje (Ischa Meijer) Bergen-Belsen had overleefd, was zwaar getraumatiseerd door de oorlogservaringen. Van enige psychologische opvang van oorlogsgetroffenen was destijds in Nederland geen sprake.¹

Ingewikkeld

In de nieuwe Bondsrepubliek vonden veel leraren het eveneens ingewikkeld om over het nationaalsocialisme, de oorlog of de vervolgingen te doceren. Soms omdat men er, net als Meijer, slachtoffer van was geweest. Enkele auteurs van de (eerste naoorlogse) Duitse geschiedenisboeken echter waren actief betrokken geweest bij de nationaalsocialistische beweging. De tiende editie van *Grundzüge der Geschichte* (1961) werd bijvoorbeeld medegeschreven door Andreas Hillgruber (1925-1989). Hillgruber was historicus en diende van 1943 tot 1945 in de Duitse Wehrmacht. Tijdens de oorlog vocht Hillgruber aan het oostfront, een ervaring die mogelijk een belangrijke rol heeft gespeeld in zijn latere beoordeling van de oorlog. In 1945 vluchtte Hillgruber naar het westen om te ontsnappen aan het Rode Leger. Hij werd uiteindelijk hoogleraar in Keulen (1972-1989). Tijdens de *Historikerstreit* in de jaren tachtig werd hij beschouwd als een van de meer conservatieve historici. Hillgruber vergeleek de Holocaust met wrede daden begaan door Sovjettroepen tijdens hun opmars in Duitsland. Daarmee leek hij de Holocaust voor te stellen als slechts een van de vele gruwelijke gebeurtenissen tijdens de oorlog. ▶

Marc van Berkel is lerarenopleider aan de HAN.

1 *Schakels met het Voorgeslacht*. Beknopt Leerboek voor de Algemene en vaderlandse Geschiedenis voor het VHMO (MMS, HBS, Gymnasium), J.M. Meulenhoff (1960).

Jaap Meijer (1912-1993), in zijn huis te Heemstede, 1980. Foto: Bert Nienhuis.

Een ander voorbeeld betreft Werner Conze (1910-1986), historicus, en coauteur van een reeks handboeken genaamd *Grundriß der Geschichte*, vóór de oorlog het meest succesvolle geschiedenisboek in de Republiek van Weimar. Hij werd eind jaren dertig lid van de NSDAP. Tijdens de oorlog nam Conze als officier actief deel aan etnische zuiveringsoperaties in Oost-Europa. In de jaren dertig publiceerde hij rapporten over Polen ('achterlijk en met behoefte aan Duitse discipline') en Wit-Rusland ('Joodse overheersing'). In een reeks artikelen uitgegeven tussen 1937 en 1940, stelde Conze de *Entjudung* van Oost-Europa voor, met name in Litouwen en Wit-Rusland. Hij keek neer op de Poolse bevolking als zijnde 'gedegenereerd' en betrokken bij 'vegetatieve reproductie', voornamelijk vanwege negatieve Joodse invloeden op de plattelandsbevolking. Conze was van 1972-1976 president van de Duitse Vereniging van Historici.²

Het is niet verwonderlijk dat in West-Duitsland een open debat over slachtofferschap, medeplichtigheid, verantwoordelijkheid en schuld met betrekking tot de nazimisdaden nauwelijks mogelijk was in de eerste decennia na de oorlog. Veel historici in de Bondsrepubliek waren opgeleid tijdens het nationaalsocialisme. Alle acht presidenten van de Vereniging van Duitse Historici, tegenwoordig *Verband der Historiker und Historikerinnen Deutschlands*, tussen 1932 en 1976 waren (voormalige) leden van de nazi-partij of de SS, of waren aanhangers van extreem nationalistische opvattingen.³

Voltooid verleden tijd

Wat we in het naoorlogse geschiedenisonderwijs in Nederland en West-Duitsland zien is Zerbavels notie van *mnemonic cutting*, waarbij de discontinuïteit tussen verschillende historische perioden wordt benadrukt. De generaties van na 1945 wilden het nationaalsocialisme beschouwen als iets dat voltooid verleden tijd was: een afschuwelijke geschiedenis die nu gelukkig voorbij was. Er was behoefte aan een nieuw begin. In Nederland dienden de wederopbouw en de Koude Oorlog zich aan, en in West-Duitsland speelde daarnaast nog de collectieve behoefte om snel te vergeten. Tijdens de jaren zestig en zeventig echter begonnen nieuwe generaties het belang te benadrukken van lesgeven over en omgaan met het nationaalsocialisme en de Holocaust. In Nederland ontstond er meer aandacht voor de Joodse slachtoffers. Een heel verschil met de eerste jaren na de oorlog, toen het Nederlandse parlement bij de bekrachtiging van de Wet Buitengewoon Pensioen (1947) Joodse overlevenden uitsloot van uitkeringen omdat zij niet hadden 'deelgenomen aan verzetsactiviteiten'. In West-Duitsland werd, om revisionisten en neonazigroepen tegen te gaan, speciale nadruk gelegd op de oorzaken van de Holocaust: racisme, antisemitisme, vooroordelen en meer. Vanaf de jaren tachtig werd de Holocaust een prominent onderwerp in het Nederlandse en West-Duitse onderwijs. Het Eichmann-proces in Jeruzalem (1961-1962) wordt beschouwd als een eerste keerpunt in de naoorlogse verwerking van de Holocaust.

² Götz Aly, 'Theodor Schieder, Werner Conze oder Die Vorstufen der physischen Vernichtung', in: Winfried Schulze en Otto Gerhard Oexle (eds.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main 1999), 163-182.

³ Götz Aly, Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (London 2002).

⁴ *Zeiten und Menschen, Geschichte Oberstufe* (Schöningh 2006), 96.

Tijdens en na dit proces werden veel artikelen gepubliceerd over de vervolging van de Joden of de verwerking van het oorlogsverleden. In de jaren tachtig veranderde de publieke aandacht voor de Holocaust pas echt: een uitbarsting van publicaties, culturele uitingen, debatten en monumenten overspoelde de (westerse) wereld. Voor het eerst ontstond er werkelijke aandacht voor de slachtoffers van de genocide. Met name de uitzending van de NBC-serie *Holocaust* in 1978-1979 betekende een belangrijke doorbraak voor het Holocaust-bewustzijn van het grote publiek. Honderden miljoenen kijkers keken naar het televisieprogramma. Nog nooit eerder werd de Holocaust zo intensief besproken als in die maanden: het was een openbare gebeurtenis van de eerste orde geworden. De discussies namen toe na de cinematografische bijdragen van de Franse filmmaker Claude Lanzmann (*Shoah*, 1985) en de Amerikaanse regisseur Steven Spielberg (*Schindler's List*, 1993).

Krakzinnige Führer

Wat betekende dit voor de weergave van de Holocaust in leermiddelen? Tot de jaren negentig werden nationaalsocialisme en de Holocaust in West-Duitse leermiddelen veelal aangeduid als een 'bedrijfsongeval', waarbij de Duitse bevolking was misleid door een kleine groep criminelen onder leiding van Hitler. Met name de 'almachtige', 'boze' en soms 'krakzinnige' Führer manipuleerde het onschuldige en blijkbaar onwetende Duitse volk. Deze 'vroege' leermiddelen zijn vaak bekritiseerd vanwege de minimalisering van de gepleegde misdaden en hun verontschuldigende toon. De echte slachtoffers van het nationaalsocialisme waren dus 'gewone' Duitsers, niet de Joden: soldaten in gevangenschap, *Heimatvertriebenen*, slachtoffers van geallieerde bombardementen, enzovoort. De Holocaust kreeg dus weinig aandacht. De vervolging van de Joden en andere slachtoffers werd ondergebracht in tekstfragmenten over de oorlog.

In latere jaren was de Holocaust steeds prominenter aanwezig in de Duitse lesmethoden. Over het algemeen wordt de vervolging van de Europese Joden niet langer gezien als de daad van een paar criminelen, maar is ze gecontextualiseerd binnen een kader van historische, sociale en economische ontwikkelingen. De Holocaust wordt gedetailleerd besproken (vaak in een apart hoofdstuk) en gezien als een belangrijk instrument in het lesgeven over mensenrechten, pacifisme en de negatieve gevolgen van nationalisme. Duitse schoolboeken hebben steeds meer oog voor historische continuïteiten in de Duitse geschiedenis, richten zich op bredere en meer diverse vader- en slachtoffergroepen, en zijn zich bewust van de last van een voortdurende aanwezigheid van het nationaalsocialisme. In bijna alle leermiddelen wordt

aandacht besteed aan *Vergangenheitsbewältigung* (de worsteling om in het reine te komen met het verleden) en de collectieve verantwoordelijkheid van de Duitse bevolking – ook van de huidige generaties. Zoals een lesmethode (2006) stelt, 'steunde een grote meerderheid van de Duitse bevolking het nationaalsocialistische regime, tenminste tot 1939'. En: 'het nationaalsocialisme is geschiedenis, maar niet vervlogen ... ook wanneer men niet persoonlijk verantwoordelijk is [voor de Holocaust], leven naoorlogse generaties in die schaduw, of ze het nu leuk vinden of niet.'

'Tot de jaren negentig werden nationaalsocialisme en de Holocaust in West-Duitse leermiddelen veelal aangeduid als een "bedrijfsongeval", waarbij de Duitse bevolking was misleid door een kleine groep criminelen'

Verder wordt in de meeste lesmethoden aange- toond dat niet alleen de SS, maar ook civiele en militaire instellingen bij de genocide betrokken waren.⁴ In de Nederlandse schoolboeken blijft de intentionalistische benadering overheersen. Hitler blijft de drijvende kracht achter de Holocaust; hoewel de rol van de Wehrmacht, de SS, en individuele verantwoordelijke nazi's als Himmler en Heydrich in de genocide steeds nadrukkelijker is aangetoond, noemt de helft van de Nederlandse handboeken Himmler (bijvoorbeeld) niet in relatie tot de Holocaust.

Het boek *Pimpf im Dienst* was een handboek van de Hitlerjugend uit de jaren dertig.

Daderperspectieven

In de Nederlandse leermiddelen gepubliceerd tussen 1960 en 2010, hebben de ouders van de vervolgingen een 'gezicht', maar de slachtoffers niet. In een hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog in

Adolf Eichmann tijdens zijn proces in Jeruzalem, 1961.
Bron: Israel Government Press Office.

Nederland uit een leerboek uit 1979 wordt gesteld dat de 'Nederlanders enorm hebben geleden: onder de Duitse heerschappij waren economische deprivatie en onderdrukking afschuwelijk, evenals de hongerwinter van 1944'.⁵ Toch wordt er geen woord besteed aan de deportaties van de Joodse bevolking uit Nederland. Slechts een van de Nederlandse schoolboeken (uit 2009) vermeldt de medeplichtigheid van Nederlandse politieagenten aan de vervolgingen.⁶ De helft van de leermiddelen blijft volhouden dat Nederlandse ambtenaren 'gedwongen waren' om de niet-Ariër-verklaring te ondertekenen in 1940. Vaak worden de Jodenvervolgingen besproken in relatie tot het verzet hiertegen: de drie grote stakingen, de Cleveringalezing of de veroordelingen door de kerken. De vervolgingen van de Joden ging, zoals een van de schoolboeken het stelt, 'niet zozeer over de Joden, maar over de eeuwenlange traditie van tolerantie die op het spel stond'.⁷ In de Nederlandse schoolboeken wordt de Holocaust voorgesteld als een kwestie tussen de Duitsers en de Joden. De Holocaust wordt beschreven vanuit Duits daderperspectief. Het beeld van de Nederlandse bevolking die zich niet tegen de vervolgingen kon verzetten vanwege het meedogenloze en totalitaire karakter van de Duitsers, overheerst. Nederlanders lijken part noch deel te hebben aan deze geschiedenis; het lot van de Nederlandse Joden wordt nauwelijks besproken.

'Nederlandse lesmethoden hebben veel moeite om de Holocaust in de context van de Europese geschiedenis te positioneren'

Hiermee wordt de collectieve 'verzetsmythe' impliciet voortgezet – terwijl toch al lang bekend is dat veel Nederlanders steun boden aan de Duitse oorlogsinspanningen, dat de meeste Nederlandse ambtenaren meewerkten met het Duitse bestuur en dat veel gewone burgers passieve omstanders waren. Nederlandse leermiddelen blijven echter een beeld schetsen van een natie als slachtoffer van repressie, waardoor de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust nog altijd in een nationaal kader worden ingebed.

In het algemeen hebben Nederlandse lesmethoden veel moeite om de Holocaust in de context van de Europese geschiedenis te positioneren. De meeste negeren de complexiteit van de Holocaust. Feitelijke weergaven zijn vaak onnauwkeurig, de historische context van het Jodendom ontbreekt en het 'daderperspectief' is in de meeste leermiddelen nog steeds het meest dominante. Het antisemitisme wordt voornamelijk beschreven als een Duits fenomeen. Bovendien spelen de gebeurtenissen in Oost-Europa, zoals de vervolgingen door de *Einsatzgruppen* of de *Operatie*

Reinhard, nauwelijks een rol in de Nederlandse schoolboeken. Het nationale perspectief op de oorlog en de Jodenvervolgingen overheerst. Auschwitz is het centrale referentiekader; andere vernietigingskampen worden nauwelijks genoemd. Dit is merkwaardig omdat in Sobibór bijvoorbeeld meer dan 34.000 Nederlandse Joden werden vermoord. Een historische inbedding, zoals het Joodse leven in Nederland vóór en na de oorlog, ontbreekt geheel. Lesmethoden gebruiken veel voorbeelden van nazipropaganda om het antisemitisme te illustreren, maar veelal zonder kritische en historische inleiding. Het gevaar daarbij is dat leerlingen onwillekeurig dergelijke stereotype beeldvorming ten aanzien van Joden overnemen. In plaats van te verwijzen naar het belang van de Joodse cultuur voor de Europese samenleving, worden Joden over het algemeen gereduceerd tot een amorfe groep van slachtoffers. In alle geanalyseerde Nederlandse schoolboeken is er slechts één handboek (gepubliceerd in 2009) dat de vraag stelt hoe deze misdaden in Europa hebben kunnen plaatsvinden.⁸

Nazi-jargon

Veel (recente) Nederlandse schoolboeken gebruiken nog altijd nazi-jargon. Dat kan gezien worden als een impliciete manier om het perspectief van het slachtoffer te vermijden. Dus hoewel de Holocaust vanaf de jaren tachtig een nieuw en ander bewustzijnsniveau had bereikt, blijven de slachtoffers relatief afwezig in de leerboeken. Een van de redenen hiervoor is wellicht dat veel historici zich voornamelijk concentreerden op de vraag waarom de Holocaust had kunnen plaatsvinden in een beschaafd land als Duitsland. Wat er precies was gebeurd, kwam pas later op de

⁵ *Geschiedenis in Onderwerpen*. 5/6 VWO Leerlingenboek (Meulenhoff Educatief 1979), 376.

⁶ *Sprekend Verleden*. Van Prehistorie tot en met Nieuwste Tijd. Handboek en Activiteitenboek VWO Geschiedenis Tweede Fase (Nijgh Versluys 2009), 117.

⁷ *Novem Wereld in Wording*. Van 1919 tot heden, deel 4 HAVO/VWO, (Van Goor Zonen 1972), 146.

⁸ *Sprekend Verleden*. Van Prehistorie tot en met Nieuwste Tijd. Handboek en Activiteitenboek VWO Geschiedenis Tweede Fase (Nijgh Versluys 2009).

academische agenda. Door onderzoek naar de rol van de *Einsatzgruppen* in Oost-Europa en naar de zogenaamde 'cumulatieve radicalisering' van het moordproces werden de nazimisdaden in een ander daglicht geplaatst. Daarbij werd geleidelijk aan de centrale positie van Hitler in het besluitvormingsproces verlaten; andere dadergroepen kwamen eveneens in het vizier.

De nieuwe interpretaties leverden nog steeds weinig ruimte op voor de slachtoffers van de Holocaust. Net zoals de meerderheid van de daders, werden ze nauwelijks voorgesteld als echte mensen. Hoewel recent onderzoek naar de Holocaust nog voornamelijk gericht is op de daders (hun persoonlijke levens, ideologische standpunten, acties en motieven van de politieke leiders van het *Reichssicherheitshauptamt* tot aan de 'ordinary men' van politiebatjons en de Wehrmacht), is er in de loop der jaren meer aandacht gekomen voor de slachtoffers van de Holocaust. Onderzoek heeft nieuwe slachtoffergroepen ontsloten (Sinti en Roma, gehandicapten, Sovjet-krijgsgevangenen, langdurig zieken, homoseksuelen, Jehova's getuigen, enzovoort).

Gebrek aan aandacht

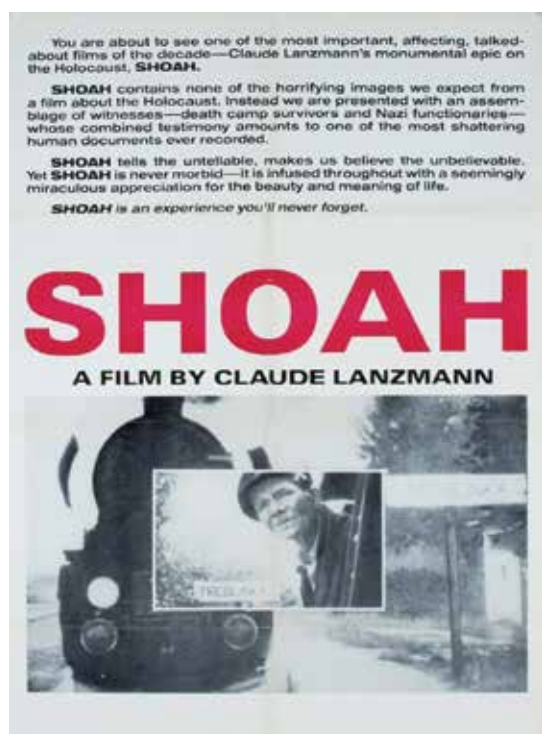
In de Nederlandse leermiddelen (ook vanaf de jaren tachtig) gaat meer dan driekwart van de tekst (en van de primaire bronnen) over de Tweede Wereldoorlog in op de nationale omstandigheden van de bezetting, waarbij het overgrote deel het perspectief biedt van de daders of protesten van Nederlanders. Er is relatief weinig aandacht voor de vervolging van de Nederlandse Joden. Fysieke locaties in Nederland (zoals de Hollandsche Schouwburg, Vught of Westerbork) worden

nauwelijks genoemd. Dit lijkt een weerspiegeling te zijn van het algemene gebrek aan aandacht van de Nederlandse schoolboeken voor de vervolging van Joden in Nederland. Anne Frank is natuurlijk een uitzondering, maar dat zij van Joodse en Duitse afkomst was wordt nergens vermeld. Gemiddeld besteden Nederlandse leermiddelen slechts een paar regels aan de vervolgingen in Nederland. Ze bieden leerlingen dan ook heel weinig informatie over leven, discriminatie, gettovorming en deportatie van de Nederlandse Joden. Zo bieden vier schoolboeken het juiste aantal slachtoffers, twee schatten dat ongeveer 90.000 tot 95.000 Joden stierven, en de overige geven helemaal geen (precieze) informatie. Sommige leermiddelen missen de plank wanneer het gaat om basiskennis, zoals de Februaristaking van 1941. Enkele boeken beweren dat de staking een gevolg was van het feit dat 425 Amsterdamse Joden naar Mauthausen werden gedeporteerd. In werkelijkheid was deze deportatie het gevolg van de staking: de Communistische Partij riep op tot protest vanwege een dreigende NSB-regering en toenemend antisemitisme. Een van de repercussie maatregelen was de deportatie van die 425 Joden.

Lastige aspecten

Kortom, Nederlandse geschiedenismethoden hebben lange tijd een eenzijdig beeld van de bezettingsperiode en van de Holocaust geboden. Het 'nieuwe begin' in Nederland na 1945 diende in het onderwijs een terugkeer naar de traditionele Nederlandse identiteit te bewerkstelligen, waarbij het niet essentieel leek om lastige aspecten van het verleden aan de orde te stellen. In dit verband neigen Nederlandse schoolboeken er nog steeds toe de Holocaust te 'externaliseren', waardoor het ambivalente karakter van of de Nederlandse betrokkenheid bij de vervolgingen in feite wordt verwaarloosd. Juist deze afwezigheid van multiperspectiviteit en contextualisering, evenals de voortdurende aandacht voor 'daderverhalen', lijken de problemen van docenten met betrekking tot het lesgeven over de Holocaust eerder te vergroten dan te verminderen.

Het is dan ook van belang dat nationale narratieven in het geschiedenisonderwijs en in leermiddelen worden gedeconstrueerd. Leerlingen hebben belang bij het inzien van meervoudige perspectieven en tegenstrijdige meningen. Veel leermiddelen hebben problemen bij het beschrijven van belangrijke historische thema's als de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust als een internationale reeks van gebeurtenissen, die in het kader van een bredere Europese of niet-westerse geschiedenis dienen te worden verklaard. Daartoe zijn intensievere relaties tussen auteurs van tekstboeken, uitgeverijen en wetenschappers essentieel. ■

Originele poster van de film *Shoah* van Claude Lanzmann uit 1985.